

University of Groningen

De natuurlijke natie

Roehorst, W.H.S.

Published in:

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden

DOI:

[10.18352/bmgm-lchr.6527](https://doi.org/10.18352/bmgm-lchr.6527)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Roehorst, W. H. S. (2006). De natuurlijke natie. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 121(4), 727 - 752. <https://doi.org/10.18352/bmgm-lchr.6527>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw

WILLEMEN ROENHORST

Inleiding

Het honderdjarig jubileum van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland (Vereniging Natuurmonumenten) was in 2005 aanleiding tot terug- en vooruitblikken.¹ Een toekomstbeeld schetste de vereniging in de tv-commercial, gericht op ledenwerving, die zij in het jubileumjaar lanceerde. In dit filmpje ziet de kijker een meisje wakker worden in een kamer met een houten speelgoedmeuw aan het plafond. De kijker ziet haar vervolgens, onder begeleiding van dierengeluiden, haar voetjes in grote groene kikkerpantoffels steken, zich wassen met een washandje met een geborduurd eendje erop, door de stad lopen langs reclameposters met bossen en in het zwembad spelen met een opblaaszeehond. Na deze beeldfragmenten vol nepnatuur spreekt de *voice-over* de kijker indringend aan:

Bel Natuurmonumenten voor echte natuur. Word lid van Natuurmonumenten want als we onze kinderen en kleinkinderen iets van de natuur willen meegeven moeten we er samen voor zorgen dat er ook echte natuur voor ze overblijft. U kunt ons helpen de natuur in Nederland te redden.

Dit reclamefilmpje toont in een notendop een aantal vanzelfsprekendheden. Natuurbescherming valt in Nederland samen met de bescherming van natuurmonumenten en de Vereniging Natuurmonumenten is daarbij betrokken. Eveneens vanzelfsprekend is dat de natuur kwetsbaar is, beschermd moet worden en bewaard moet blijven voor het nageslacht. Natuur is erfgoed, dat behoeft geen toelichting. Natuur is ook 'echt'. De associatie met puurheid en ongereptheid wordt in het filmpje versterkt door de hoofdrol voor het kleine meisje. Deze 'echte' natuur, dit natuurlijke erfgoed, is een nationaal bezit waarvoor wij als Nederlanders gezamenlijk de verantwoordelijkheid dragen. Natuurbescherming is, kortom, een zaak van nationaal belang.

De koppelingen tussen natuur, erfgoed en de natie zijn vandaag de dag vanzelfsprekend. Maar hoe zijn deze, nu als zo natuurlijk ervaren koppelingen tot stand gekomen en hoe werden zij vormgegeven? Voor een antwoord op deze vragen ga ik terug naar het ontstaan van de georganiseerde natuurbescherming in Nederland, naar de beginperiode van de Vereniging Natuurmonu-

¹ Op initiatief van de Vereniging Natuurmonumenten verscheen de jubileumpublicatie F. Maas, *Wind mee, stroom tegen. 100 jaar Natuurmonumenten* ('s-Graveland, 2005).

menten en het beschermingsoffensief van particuliere verenigingen uit de vroege twintigste eeuw waar zij deel van uitmaakte. Ten eerste zal de ontstaansgeschiedenis van de idee van 'natuurlijk erfgoed' worden getraceerd. Vervolgens zal de koppeling tussen de natuur, het landschap en de natie in het Nederlandse beschermingsoffensief worden belicht.

*Natuurlijk erfgoed*²

De idee om delen van de Nederlandse natuur te bewaren werd in 1880 geopperd door de veldbioloog en publicist F. W. van Eeden (1829-1901) in het tijdschrift *Album der Natuur* in een artikel gewijd aan het Beekbergerwoud. Dit bos, dat tien jaar daarvoor was geveld, had volgens Van Eeden als 'monument van de voormalige natuur van ons land' niet minder waarde dan oude gebouwen voor de geschiedenis van de vaderlandse kunst.³ Het relateren van het woord 'monument' aan natuurlijke objecten weerspiegelt de verheven status die Van Eeden de natuur toedichtte.⁴ Volgens de overlevering heeft Van Eeden als eerste in het Nederlandse taalgebied de zinsnede 'monumenten der natuur' geformuleerd.⁵ De schrijver W. Hofdijk (1816-1888) heeft echter reeds in 1856 in zijn *Historische landschappen* een verbinding tussen beide woorden gelegd.⁶ Voor Hofdijk waren 'monumenten van natuur' echter geen monumenten van de natuur van het verleden, maar monumenten van de geschiedenis. Bepaalde delen van de natuur waren van belang omdat zich daar een belangwekkend feit uit de geschiedenis had afgespeeld.⁷ Van Eeden daarentegen gebruikte 'monument' zowel in de zin van 'gedenkteken', als in de zin van 'overblijfsel'. In relatie tot historische gebouwen werd het woord reeds vanaf het midden van de negentiende eeuw in deze nieuwe betekenis toegepast.

² Deze paragraaf is een bewerkte en verkorte versie van mijn bijdrage over de begripshistorie van 'natuurmonumenten' en de verruiming van het monumentenbegrip in de late negentiende en vroege twintigste eeuw in: F. Grijzenhout, ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, te verschijnen in de reeks Nederlandse begripsgeschiedenis.

³ F. W. van Eeden, 'Herinneringen aan de Veluwe', *Album der Natuur* (1880) 161-176, aldaar 173.

⁴ Vgl: F. W. van Eeden, 'De flora der Hollandsche duinen', *Album der Natuur* (1866) 33-58, aldaar 35; F. W. van Eeden, 'De Aerdenhout', in: *Idem, Onkruid. Botanische wandelingen van F. W. van Eeden. Eerste deel Kennemerland* (oorspronkelijke uitgave artikel 1878; boekuitgave 1886; heruitgave Haarlem, 1986) 103-116, aldaar 106.

⁵ Als locus wordt in de historiografie de bundel *Onkruid. Botanische wandelingen van F. W. van Eeden* (1886) genoemd. Zie onder meer Jac. P. Thijsse, 'Uit de voorgeschiedenis van natuurmonumenten', *De Levende Natuur* (1931) 273-277; H. P. Gorter, 'Vijftig jaar 'Natuurmonumenten'', in: H. P. Gorter, ed., *Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland, Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland* (Amsterdam, 1956) 11-66; V. Westhoff, 'De eeuw van Thijsse', *Natuur en Landschap*, XIX (1965) 68-80. Naar Hofdijk wordt in dit discours niet verwezen.

⁶ W. J. Hofdijk, 'Inleiding', *Historische landschappen* (Haarlem, 1856) 16-17. Met dank aan Frans Grijzenhout die mij attent maakte op dit citaat.

⁷ Hofdijk staat in een lange traditie, zie bijvoorbeeld D. J. van Lennep, *Verhandeling en Hollandsche duinzang* (1826).

Oude gebouwen werden niet langer alleen gewaardeerd omdat er een bijzonder feit aan het gebouw was verbonden, maar ook om hun schoonheidswaarde of waarde als overblijfsel van een bepaalde periode uit de geschiedenis. Uit de waardering voor de natuur om haar intrinsieke waarde vloeide bij Van Eeden de formulering van de natuurlijke evenknie van monumenten van geschiedenis en kunst voort en de oproep tot instandhouding hiervan.

Hoewel het gebruik van de zinsnede 'monumenten der natuur' in de jaren tachtig en negentig geen navolging kreeg, zijn deze decennia voor de totstandkoming van denkbeelden over de bescherming van de natuur van groot belang geweest.⁸ In een klimaat van groeiende belangstelling voor de natuur werd namelijk een voedingsbodem gecreëerd voor de idee van natuurbescherming en, in het voetspoor daarvan, voor 'natuurmonumenten'. De onderwijzers E. Heimans (1861-1914) en Jac. P. Thijssse (1865-1945) hebben, door hun activiteiten op het gebied van het aanschouwelijk onderwijs voor de jeugd en hun publicaties over de natuur, een belangrijke bijdrage geleverd aan de popularisatie van de natuurstudie in Nederland.⁹ Hun boekjes, geschreven in een enthousiasmerende stijl, wekten op tot het zelf gaan waarnemen van planten, vogels en insecten in de natuur dicht bij huis.¹⁰ Vernieuwend was de visie op de natuur die Heimans en Thijssse verkondigden. Ze beschreven de natuur, in navolging van Duitse natuuronderzoekers, als geïntegreerde 'levensgemeenschappen'.¹¹ Het uitgangspunt hiervan is dat planten en dieren één geheel vormen, waarvan de delen innig met elkaar verbonden zijn.

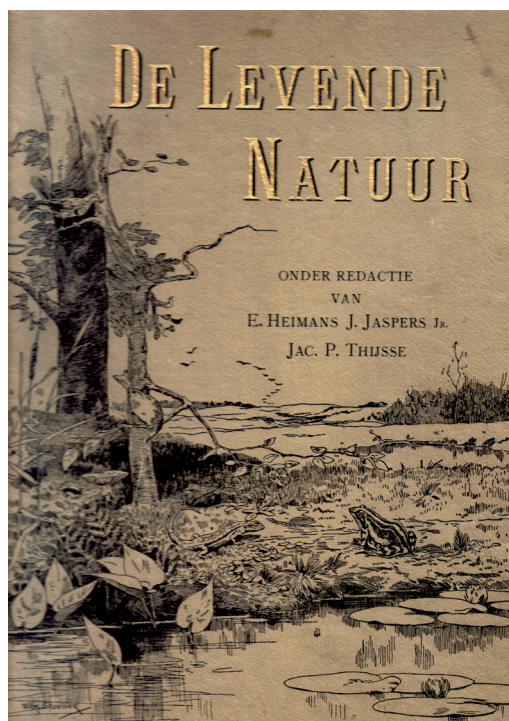
⁸ Het uitblijven van navolging werd tevens geconstateerd door Jac. P. Thijssse, 'Natuurbescherming en natuurmonumenten', *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij*, XLIV (1932) 150-165, aldaar 152.

⁹ Heimans introduceerde, onder invloed van vernieuwingen uit de pedagogiek, een nieuwe benadering van het vak 'Kennis der Natuur' — dat sinds 1857 verplicht was op lagere scholen — die veel navolging kreeg. Door aanschouwelijk onderwijs en het gebruik van levend materiaal werden leerlingen actief in contact gebracht met de natuur. E. Heimans, *De levende natuur. Handleiding bij het onderwijs in de kennis van planten en dieren op de lagere school, in het bijzonder voor groote steden* (Amsterdam, 1893); F. I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen, 1958) 107.

¹⁰ *Van vlinders, bloemen en vogels* (1894), *In sloot en plas* (1895), *Door het rietland* (1896), *Hei en dennen* (1897), *In de duinen* (1899), *In het bosch* (1901), *In het Vondelpark* (1901) en het *Wandelboekje voor natuurvrienden* (1900).

¹¹ M. Coesl, 'Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming in Nederland. Feiten en achtergronden', in: A. van Loon, e. a., ed., *De eeuw van Thijssse. 100 jaar natuurbeleving en natuurbescherming* (Amsterdam, 1996) 17-28, aldaar 24. H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam, Meppel, 1995) 43.

Omslag eerste jaargang tijdschrift De Levende Natuur (1896)

Het tijdschrift *De Levende Natuur*, in 1896 mede door Heimans en Thijsse opgericht, had eveneens het stimuleren van de belangstelling voor natuurstudie tot doel. Uit de interesse voor de natuur als studieobject volgde dat de natuur met voorzichtigheid behandeld diende te worden. In 1900 werden de inheemse bosplanten in *De Levende Natuur* omschreven als ‘de echte kinderen van onze Nederlandsche bodem’ en vergeleken met relikwieën.¹² Door de voorstelling van planten als kinderen werden associaties met kwetsbaarheid en onschuld opgeroepen. De populariteit van natuurstudie duidt, evenals de belangstelling voor landelijk wonen, wandelen, het maken van tochtjes op de fiets in de vrije natuur en de prominente rol van de natuur in de schilderkunst en literatuur, op een nieuwe gevoeligheid en waardering voor de natuurlijke, onbebouwde omgeving rond de eeuwwisseling.¹³ In juli 1897 stelde H. W. Heinsius (1863-1939) in *Album der Natuur* verheugd vast dat de kennis van en belangstelling voor de natuur, die vroeger vrijwel geheel beperkt was tot een betrekkelijk kleine kring van geleerden en liefhebbers, meer en meer ‘algemeen’ begon door te dringen.¹⁴ Heinsius’ constatering werd bevestigd door het verzoek van het

¹² A. J. M. Garjeanne, ‘Uit Venloo’s omstreken’, *De Levende Natuur* (1900) 294-295.

¹³ Zie voor ‘de trek naar buiten’ en de positieve connotaties van ‘groen’ en ‘ruimte’ vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw onder meer I. Montijn, *Naar buiten. Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2002) en P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte* (Wageningen, 1999).

Algemeen Handelsblad en *De Amsterdammer*, respectievelijk aan Thijssse en Heimans, om wekelijks een populair-wetenschappelijke rubriek aan de natuur te wijden.¹⁵

De 'ontdekte' natuur was echter volop aan verandering onderhevig, onder meer door de expansie van de steden en de voortschrijdende ontginning en cultivatie van gronden. Gevoelens van bezorgdheid hierover leidden niet direct tot initiatieven tot bescherming, met uitzondering van de bescherming van dieren.¹⁶ Bij de oprichting van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV) in 1901 kwam de bescherming van natuurterreinen wel ter sprake, naar aanleiding van bezorgdheid van de leden over de toekomst van hun liefhebberij, maar concrete activiteiten werden niet ontplooid.¹⁷ Ook binnen de Nederlandsche Botanische Vereeniging (NBV), opgericht in 1854, werd hierover gediscussieerd naar aanleiding van de aantasting van interessante onderzoeksgebieden en de invoering van beschermende maatregelen in het buitenland. In 1901 werd binnen de NBV voorgesteld enkele ongerepte stukjes natuur — uit wetenschappelijk en nationaal oogpunt — als een 'natuurlijk museum' te behouden, maar ook aan dit idee werd geen gevolg gegeven.¹⁸ De discussie spitte zich toe op de bescherming van flora en niet op natuurbescherming in algemene zin. Uit de discussies binnen de natuurhistorische en botanische vereniging, het tijdschrift *De Levende Natuur* en de publicaties van Heimans en Thijssse komt naar voren dat er vlak na 1900 'onder natuurliefhebbers' overeenstemming bestond over de noodzaak van natuurbescherming, maar de vorm en reikwijdte daarvan waren nog niet gedefinieerd.¹⁹ De discussie raakte in de laatste maanden van 1904 in een stroomversnelling, als gevolg van een hoogoplopend debat rond het Naardermeer.

Aanleiding was het voornemen van de gemeente Amsterdam om het meer aan te kopen en in gebruik te nemen als vuilnisstortplaats. Heimans en Thijssse

¹⁴ H. W. Heinsius, 'De flora van Nederland', *Album der Natuur* (1897) 307-313, aldaar 307.

¹⁵ Heimans schreef van 1901 tot 1914 voor *De Amsterdammer*. Thijssse schreef voor het *Algemeen Handelsblad* (1901-1906), *De Telegraaf* (1909-1916), *Het Jonge Leven* (1910-1920), *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1911-1914) en *De (Groene) Amsterdammer* (1914-1938).

¹⁶ Er kwam omstreeks 1870 een beweging tot bescherming van dieren, in het bijzonder van vogels, op gang. De bescherming van dieren was een hoofd- of nevendoelstelling van verschillende particuliere organisaties, zoals de Entomologische Vereeniging (1845), de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels (1898) en de Nederlandsche Ornithologische Vereeniging (1901).

¹⁷ 'Vergadering van 12 oktober 1901', *De Levende Natuur*, VI (1901) 256; *Maandblad der Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging*, I (1902) 1.

¹⁸ L. Vuyck, 'Tets over de bescherming van de natuurlijke groeiplaatsen onzer inlandsche planten. Rede gehouden op de 72ste vergadering der NBV in augustus 1901', *Nederlandsch Kruidkundig Archief*, 3e serie, II (1903) 615-622.

¹⁹ Dit woord werd in 1903 gemunt door een anonieme leraar in de dier- en plantkunde. Anonymus, 'Ingezonden, Natuurbescherming', *Maandblad der NNV*, I (1903) 46. Uit deze brief wordt duidelijk wat er op dat moment onder natuurbescherming werd verstaan: het paal en perk stellen aan de vernielende invloed van de baldadige of onnadenkende mens, in het bijzonder aan de 'vogelvernieling'.

zwengelden een beweging tot behoud van het vogelrijke meer als natuurgebied aan.²⁰ Zij kregen steun van de NNV. In een protestbrief wees de vereniging op de esthetische en natuurhistorische waarde van het meer en stelde zij dat zowel in Nederland als in het buitenland de laatste jaren het besef begon door te dringen dat ‘natuurgedenktekenen’ van ‘even grote waarde’ waren voor de ontwikkeling en beschaving van een volk als gebouwde monumenten.²¹ Korte tijd later werd het plan verworpen door de Amsterdamse gemeenteraad, maar de wetenschappelijke en esthetische argumenten van de natuurliefhebbers lijken daarbij geen rol van betekenis te hebben gespeeld. Het gevaar was echter voorlopig afgewend. Voorlopig, want het behoud van het meer was niet verzekerd. Dit gaf aanleiding tot pleidooien voor het structureel ter hand nemen van de natuurbescherming in Nederland, onder meer door Heinsius, secretaris van de NNV. Was het niet de plicht van een beschaafde natie — even goed als belangrijke bouwwerken, gedenkstukken uit het verleden en voorwerpen van kunst waarvoor kostbare musea werden opgericht en onderhouden — ook ‘stukjes natuur’ voor het nageslacht te bewaren? De mens had het volste recht de bodem in cultuur te brengen, maar er moesten grenzen getrokken worden. Voor de aanpak van de bescherming presenteerde Heinsius een specifieke vorm: het stichten van ‘natuurmonumenten’.²² Het gebruik van dit woord en de invulling die daaraan werd gegeven waren duidelijk geënt op buitenlandse voorbeelden, in het bijzonder op de Duitse idee van *Naturdenkmäler*.²³

²⁰ Jac. P. Thijsse, ‘Het Naardermeer’, *Algemeen Handelsblad*, 3 december 1904; E. Heimans, ‘De Naardermeer’, *De Amsterdammer*, 11 december 1904.

²¹ H. W. Heinsius, ‘Het Naardermeer. Brief met toelichting van de NNV aan de Raad der Gemeente Amsterdam’, *Maandblad der NNV*, III (1905) 36-37. Heinsius verwijst expliciet naar Hugo Conwentz’ studie *Die Gefährdung der Naturdenkmäler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung* (Berlijn, 1904). Het adres van de NNV werd tevens afgedrukt in *Nieuws van den Dag*, 13 december 1904. Thijsse maakte eveneens propaganda voor het structureel ter hand nemen van de natuurbescherming. Jac. P. Thijsse, ‘Het Naardermeer. Geschiedenis’, *De Levende Natuur* (1905) 193-205.

²² H. W. Heinsius, ‘Natuurmonumenten’, *Maandblad der NNV*, III (1905) 40-41.

²³ In het buitenland werden denkbeelden tot behoud van de natuur ongeveer een kwart eeuw eerder geformuleerd. Voor deze relatieve achterstand zijn verschillende verklaringen geopperd, waaronder de late industrialisatie van Nederland, de beperkte invloed van de Romantiek en het nationalisme, als ook het later populair worden en minder uitbundig beoefenen van de veldbiologie, buiten de kring van amateur- en beroepsbiologen. Vgl: Westhoff, ‘De eeuw van Thijsse’; Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans*; Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*; Coesèl, ‘Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming in Nederland’.

Affiche Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland

Korte tijd later werd op een vergadering van de NNV besloten tot de stichting van een nationale organisatie die geld bij elkaar zou brengen om bedreigde, waardevolle natuurgebieden te kunnen aankopen. In april 1905 zag de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland het levenslicht.²⁴ Met de aankoop van het Naardermeer in september 1906 was het eerste Nederlandse natuurmonument een feit. Dit stukje levende natuur was gemonumentaliseerd, als het ware gefixeerd onder een onzichtbare stulp. De culturele monumenten kregen hiermee een tastbare natuurlijke pendant.²⁵ In

²⁴ 'Verslag der vergadering op uitnoodiging der Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging op 22 april j. l. te Amsterdam gehouden ter bespreking van maatregelen tot bescherming van natuurmonumenten', *Nederlandsch Kruidkundig Archief* (1904-1907); Jac. P. Thijsse, 'Het Naardermeer', *De Levende Natuur* (1906) 116-117.

²⁵ Vanaf de jaren twintig duikt de woordcombinatie 'cultuurmonumenten' op, zowel als

datzelfde jaar gaf de vereniging in een propagandabrochure het woord 'natuurmonument' nader vorm. Uit de formulering van het streven

het behoud van merkwaardige delen van den Nederlandschen bodem, merkwaardig in Nederland levende dieren, planten en levensgemeenschappen, alsmede belangrijke overblijfselen van voorhistorische menselijke werkzaamheid, welke door uitbreiding der cultuur of andere oorzaken dreigen verloren te gaan

blijkt dat de vereniging een brede opvatting van het woord hanteerde. De schrijver van de brochure, de bioloog J. Th. Oudemans (1862-1934) lichtte het nieuwe woord toe:

Het woord monument betekent gedenkteeken, iets dat opgericht is, om de herinnering aan een feit of een persoon levendig te houden. Men hecht er evenwel ook de beteekenis aan van een niet opgericht, doch overgebleven teeken van wat vroeger was of geschied is. Op allerlei gebied zijn zulke gedenkteeken bewaard gebleven; zij vormen voor een groot deel den grondslag van ons weten omtrent hetgeen aan onze tijden is voorafgegaan. Kan men aldus van monumenten spreken op een of ander gebied van menselijke ontwikkeling of geschiedenis, zoo is 't ook mogelijk te spreken van 'Natuurmonumenten' ...²⁶

De implementatie van het woord en de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte betekende niet dat bescherming van de natuur een vanzelfsprekendheid was geworden. Er kon nog straffeloos gekapt, gedund en gebouwd worden in natuurgebieden die niet tot de terreinen van de Vereniging Natuurmonumenten behoorden. Natuurbeschermers betreurden het uitblijven van een natuurbeschermingswet. De activiteit van de landelijke overheid beperkte zich echter tot het Staatsbosbeheer, dat in 1899 was opgericht naar aanleiding van de groeiende bemoeienis van de staat met bosbouw en de ontginning van gronden. Vanaf 1908 werden bepaalde onder het Staatsbosbeheer ressorterende gebieden aangemerkt als 'staatsnatuurmonument'. De invulling die de Vereniging Natuurmonumenten aan het woord had gegeven en de vorm van natuurbescherming die zij propageerde, werd hiermee overgenomen. Natuurbescherming in Nederland ging samenvallen met de aankoop en het beheer van natuurmonumenten.²⁷

De opkomst van nieuwe termen als 'landschapszorg' en 'landschapsbescherming' in de jaren twintig en dertig weerspiegelt een geleidelijke aandachts-

aanduiding voor individuele monumenten als voor ensembles uit de gebouwde omgeving. Het woord ontwikkelde zich tot een verzamelterm waaronder de verschillende categorieën van door de mens gemaakte monumenten geschaard konden worden. Het gebruik van de woorden 'landschapsschoon' en met name 'natuurschoon', als verzamelterm nam tevens toe, maar het duurde enkele decennia voordat deze conceptuele verruiming zich ook buiten de kring van 'natuurbeschermingspioniers' manifesteerde.

²⁶ J. Th. Oudemans, *De Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland: haar oorsprong, haar recht van bestaan en haar streven* (Amsterdam, 1906) 8-9.

²⁷ Dit blijkt ook uit de omschrijvingen van 'natuurbescherming' in de eerste wetten tot bescherming van de natuur en in woordenboeken.

verbreding van de bescherming van flora en ongerepte natuur naar de bescherming van landschappen. Het toegenomen belang dat gehecht werd aan het behoud van landschappen werd in 1941 bevestigd door de uitbreiding van de naam van de contactcommissie voor natuurbescherming met de term 'landschapsbescherming'. Deze commissie, een in 1932 opgericht samenwerkingsverband van verschillende organisaties, ageerde sindsdien ook tegen landschapsontsiering.²⁸ Bij deze aandachtsverbreding speelt mee dat vanaf de jaren twintig in het natuurbeschermingsdiscours, naast historische, esthetische en wetenschappelijke argumenten, een steeds groter belang werd gehecht aan een sociaal argument: recreatie. In een lezing voor de algemene ledenvergadering van de Vereniging Natuurmonumenten in 1939 vroeg H. Cleyndert Azn. (1880-1958), een pionier van de recreatie en planologie in Nederland, specifiek aandacht voor de bescherming van bijzondere Nederlandse landschappen vanuit het oogpunt van recreatie.²⁹ In diezelfde lezing stelde Cleyndert dat de 'stad en omgeving uit landschappelijk oogpunt als een eenheid gezien en behandeld' zouden moeten worden.³⁰ Deze uitspraak illustreert dat de gebouwde en natuurlijke omgeving in de eerste helft van de twintigste eeuw in toenemende mate in samenhang werden benaderd. Zowel natuurbeschermers als stedenbouwers hielden zich steeds meer bezig met de inrichting van de ruimte in het algemeen.³¹

Het gebruik van 'monument' in relatie tot natuurlijke, niet door de mens gemaakte objecten of zaken was niet de enige nieuwe toepassing van het woord dat in de late negentiende en vroege twintigste eeuw in gebruik kwam. Ook aan ensembles uit de gebouwde en natuurlijke omgeving werd een monumentale status toegedicht. Deze nieuwe categorie monumenten — gevormd door een samenspel van culturele en natuurlijke elementen — werd aangeduid met nieuwe, esthetisch getinte verzameltermen als 'stedeschoon', 'landelijk schoon', 'stads- en dorpsgezichten' en de 'schoonheid van stad en land'. Deze ensembles werden op vergelijkbare wijze als de levens-

²⁸ J. Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen, 2002) 27. Het aanbrengen van een onderscheid tussen ongerepte natuur, (cultuur)landschappen en de introductie van begrippen als 'half-natuur' en 'landschapsmonumenten' binnen de particuliere natuurbescherming in de jaren veertig weerspiegelen het doordringen van het besef dat de natuur in Nederland door de eeuwen heen is beïnvloed en gevormd door menselijk ingrijpen. De begrippen 'half-natuur' en 'landschapsmonumenten' werden gemunt door de bioloog V. Westhoff (1916-2001). Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 117.

²⁹ H. Cleyndert Azn., 'De bescherming en de opbouw van het Nederlandsche landschap. Voordracht in de algemene ledenvergadering van 18 maart 1939', in: *Jaarboek der Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1936-1940* (Amsterdam, 1941) 101-121; Vgl. Jac. P. Thijssse, *Natuurbescherming en landschapsverzorging in Nederland* (Amsterdam, 1946). Cleyndert heeft omstreeks 1922 het woord 'recreatie' in het Nederlandse taalgebied geïntroduceerd.

³⁰ Cursivering van Cleyndert –WR.

³¹ Het Nederlands Instituut voor volkshuisvesting en stedenbouw, opgericht in 1918 had reeds in 1924 een actieprogramma ontwikkeld waarin natuurbescherming, landschapszorg en recreatie werden gecombineerd.

gemeenschappen in de natuur als een onlosmakelijk geheel beschouwd. De verbreding van de beschermingsactiviteiten van individuele overblijfselen van geschiedenis en kunst naar grotere structuren is te relateren aan de grotere schaal waarop het uiterlijk van steden, dorpen en landschappen werd gewijzigd. De ruimtelijke effecten die met de modernisering gepaard gingen — zoals uitbreidingen, dempingen en doorbraken ten behoeve van infrastructurele voorzieningen — hadden een verstrekkende impact, vooral in visueel opzicht. De oorzaak werd niet alleen gelegd bij effecten die de modernisering en industrialisatie met zich meebrachten, maar ook bij een combinatie van onverschilligheid, onkunde en het ontbreken van overheidsbeleid. Deze problematiek was reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw aangekaart, maar de overheid liet de zorg voor wat wij nu scharen onder de verzameltermen cultureel en natuurlijk erfgoed in hoofdzaak over aan het particulier initiatief. Incidenteel werd wel ingegrepen, maar van enige structurele aanpak van overheidswege was in de vroege twintigste eeuw geen sprake.

Rond de eeuwwisseling is binnen het particulier initiatief — niet alleen in Nederland maar in heel Europa — een beweging tot krachtenbundeling zichtbaar.³² Met de oprichting van verschillende nationaal opererende verenigingen werden de verspreide krachten gebundeld. Naast de Vereniging Natuurmonumenten (1905), de Nederlandse Oudheidkundige Bond (1899) en de Bond Heemschut (1911) kan ook de ANWB (1883), vanaf 1905 opererend onder de naam Toeristenbond, in dit rijtje geschaard worden. Gezamenlijk vormden zij een ‘beschermingsoffensief’.³³ Deze beweging voor cultuur- en natuurbescherming werd in de vroege twintigste eeuw ook als een samenhangend geheel beschouwd en aangeduid met verzamelnamen als de ‘ons mooie land-beweging’ en de ‘heemschutbeweging’. De Bond Heemschut, een federatie van bestaande verenigingen, wilde het nationale heem — ‘het erf onzer vaders’ — beschermen.³⁴ In de heemschutgedachte, afkomstig uit Duitsland, werden natuur- en landschapsbescherming, monumentenzorg en de bescherming van de volkscultuur gecombineerd. Want ook de inheemse zeden, gebruiken en klederdrachten, die werden beschouwd als onderdeel van de vaderlandse schoonheid, dreigden te verdwijnen.³⁵ De heemschutgedachte

³² Wereldwijd werden rond de eeuwwisseling particuliere organisaties opgericht met de bescherming van (onderdelen van) de natuurlijke en gebouwde omgeving als doelstelling, zoals la Société nationale pour la protection des sites et des monuments en Belgique (1892), de Engelse National Trust (1895), de American scenic and historic preservation Society (1895), la Société pour la protection des paysages de France (1901), de Duitse Bund Heimatschutz (1904), la Ligue pour la conservation de la Suisse pittoresque (1905), de Belgische Vereniging tot behoud van natuur- en stedenschoon (1910) en het Zweedse Samfundet för Hembygds-vård (1916).

³³ Deze term is gemunt door A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen, 2001).

³⁴ De term *Heimatschutz* is afkomstig van de Duitse musicus E. Rudorff (1840-1916) die in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw een programma tot bescherming van de gebouwde en natuurlijke omgeving uitwerkte. ‘Heemschut’ was een suggestie van de architect A. W. Weissman (1858-1923), één van de oprichters van de bond.

illustreert het geleidelijk vervagen van de grenzen tussen natuur en cultuur en de opkomst van een integrale benadering van de natuurlijke en gebouwde omgeving. Zij is tevens een illustratie van de dynamiek van het monumentenbegrip. De Bond Heemschut spande zich zowel in voor materiële als immateriële, roerende als onroerende monumenten en objecten, waaronder waterlopen, wegen, houtwallen, boerderijen en utiliteitswerken als windmolens. In het interbellum werd het beschermingsoffensief uitgebreid met verenigingen die ijverden voor de bescherming van specifieke monumentencategorieën en kwamen de provinciale landschapsorganisaties tot stand.³⁶

De koppeling van natuur en natie in het particuliere beschermingsoffensief

De oprichting van nationale organisaties en de aandacht voor het behoud van het karakteristiek inheemse zijn illustraties van het sterk nationale kader van het erfgoedconcept. De natuur, het landschap en de schoonheid van het vaderland werden in de vroege twintigste eeuw niet alleen gemonumentaliseerd, maar ook genationaliseerd. Zij kregen een nationale status toegedicht. Het behoud van het erfgoed en de schoonheid van het vaderland werd door de initiatiefnemers van verenigingen als de Bond Heemschut en de Vereniging Natuurmonumenten voorgesteld als een zaak van algemeen belang die op nationaal niveau behartigd en georganiseerd moest worden. Dit was niet nieuw. Het behoud van monumenten van geschiedenis en kunst werd reeds vanaf het midden van de negentiende eeuw met een beroep op hun algemene, nationale belang verdedigd. Maar waar dit belang precies uit bestond werd niet of nauwelijks geëxpliciteerd. In het vervolg van dit artikel wil ik proberen greep te krijgen op deze dimensie door nader te kijken naar het karakter dat aan het natuurlijk erfgoed werd toegedicht en naar de rol en het gebruik van de nationale dimensie binnen het beschermingsoffensief.

De nationale dimensie speelde natuurlijk een rol in geografische zin. De natuur was weliswaar niet aan grenzen gebonden, maar vanuit praktisch oogpunt werden de beschermingsactiviteiten georganiseerd binnen het geografische kader van de landsgrenzen. De 'beschermende' verenigingen die rond de eeuwwisseling tot stand kwamen, waren nationaal georiënteerd en georganiseerd. Zij zetelden veelal in de hoofdstad. In de vroege twintigste eeuw werden de geografisch nationale aspiraties echter niet in alle opzichten gerealiseerd. Het merendeel van de bestuursleden van de verenigingen in het Nederlandse beschermingsoffensief was afkomstig uit de huidige Randstad. Dit is deels te verklaren uit het feit dat het verenigingswerk op vrijwillige basis naast de

³⁵ In 1908 werd het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem geopend. Zie voor de musealisering en nationalisering van de volkscultuur De Jong, *De dirigenten van de herinnering*; R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag, 1999); A. J. Dekker, H. W. Roodenburg, G. Rooijackers, ed., *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlands etnologie* (Nijmegen, 2000).

³⁶ Hendrick de Keyser (1918) voor woonhuizen, De Hollandsche Molen (1923) voor windmolens en Menno van Coehoorn voor historische verdedigingswerken. Er kwamen tevens stichtingen voor speciale natuurgebieden tot stand, waaronder Het Gooisch Natuurreservaat.

normale dagtaken werd gedaan. Lange reistijden en frequente vergaderingen konden een belemmering zijn voor het uitoefenen van bestuursfuncties. Uit onderzoek naar de herkomst van de buitengewone — dat wil zeggen particuliere — leden van de Bond Heemschut blijkt daarnaast dat in de jaren tien en twintig circa 70% van de leden afkomstig was uit de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. De stad Amsterdam en de forensendorpen in het Gooi spanden daarbij de kroon.³⁷ Natuur- en cultuurbescherming was in de vroege twintigste eeuw een sterk (rand)stedelijke aangelegenheid, evenals de ‘ontdekking’ van het eigen land en de trek naar buiten.³⁸ Dit ‘land’ was natuurlijk allang ontdekt door de plattelanders die er woonden. De Bond Heemschut was zich bewust van de discrepantie tussen de nationale intentie en de realiteit. In de jaren dertig probeerde de bond de verenigingsactiviteiten bewust over de verschillende provincies te spreiden en meer actief te zijn in de, vanuit Amsterdams perspectief gezien, perifere gebieden.

De nationale dimensie speelde tevens een rol in de zin dat er op nationale schaal werd samengewerkt door de verschillende particuliere organisaties op het gebied van de cultuur- en natuurbescherming die rond de eeuwwisseling tot stand kwamen. Bij pogingen tot het redden van een bepaald object of gebied werd het voortouw meestal genomen door de meest betrokken vereniging. Hoewel er af en toe discussies speelden over de reikwijdte en invulling van activiteiten van individuele verenigingen was er meestal sprake van een heldere onderlinge taakafbakening. Zaken werden bijvoorbeeld onderling doorgespeeld. De verenigingen riepen daarnaast elkaars hulp in bij hun reddingspogingen. Ze wisselden bijvoorbeeld expertise uit of ondersteunden protesten door middel van adhesiebetuigingen. In wisselende gelegenheidscoalities trokken de beschermers ook gezamenlijk ten strijde om doelstellingen te verwezenlijken. Zo kon versnippering en verdeeldheid worden voorkomen in zaken die het werkterrein van meerdere verenigingen raakten. Een secretaris van de Bond Heemschut stelde eens geamuseerd vast dat mensen die lid waren van de ANWB, Natuurmonumenten en Heemschut in feite drie keer contributie betaalden voor een doel dat achter de schermen tot één grote organisatie aaneengeschaakeld was.³⁹ Dit netwerk werd fysiek zichtbaar op gezamenlijke georganiseerde activiteiten zoals de Monumentendagen (1928-1955), een jaarlijks congres waarop, in de woorden van Thijssse, verenigingen bijeen kwamen die zich bezighielden ‘met het lot van ons Vaderland’.⁴⁰ Samenwerking was eenvoudig door de sterke onderlinge verwevenheid van het particuliere beschermingsoffensief. Deze verwevenheid, voortkomend uit de

³⁷ Deze gegevens zijn afkomstig uit het promotieonderzoek van de auteur.

³⁸ J. L. van Zanden, S. W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht, 1993) 84. Zie ook G. Harmsen, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging. De Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu* (Amsterdam, 1992).

³⁹ Gemeentearchief Amsterdam, Archief Bond Heemschut (niet geïnventariseerd-WR), Notitie van A. A. Kok ‘Heemschut in Nederland’, 28 april 1927.

⁴⁰ Jac. P. Thijssse, ‘Voorwoord’, in: *Tentoonstelling Schoonheid van stad en land* (Den Haag, 1933).

cumulatie van bestuursfuncties door enkele personen, is met het voorbeeld van drie bestuursleden van de Vereniging Natuurmonumenten ten tijde van het zilveren jubileum van 1931 te verduidelijken.

P. G. van Tienhoven (1875-1953), assuradeur van beroep, was — aanvankelijk als penningmeester en van 1927 tot 1952 als voorzitter — de organisatorische spil en het financiële brein van de Vereniging Natuurmonumenten, één van de oprichters en bestuurslid van de Bond Heemschut, oprichter en voorzitter van de Vereniging De Hollandsche Molen, ondervoorzitter van de Vereniging tot bescherming van vogels en bestuurslid van de Vereniging Hendrick de Keyser. Hij was bovendien initiator van verschillende provinciale landschappen, actief in de internationale natuurbeschermingsvereniging en had zitting in de contactcommissie voor natuurbescherming en in verschillende adviescommissies en organen van de rijksoverheid, waaronder het college voor de visserij en de commissie voor de voorbereiding van de vogelwet. Deze patriciër van de Amsterdamse Herengracht hoefde bij het versturen van bezwaarschriften in feite alleen van briefpapier te wisselen aangezien verschillende verenigingen waarin hij een sleutelrol speelde in zijn woonhuis onderdak hadden gevonden. Van Tienhoven was een lobbyist *avant-la-lettre*. De hele dag was hij in de weer voor de verenigingen waarin hij actief was, van het treinperron tot op de Amsterdamse beursvloer. De planoloog Cleyndert was niet alleen actief binnen de Vereniging Natuurmonumenten, maar ook bestuurslid van de Bond Heemschut, van de contactcommissie voor natuurbescherming en van het Nederlands Instituut voor volkshuisvesting en stedenbouw. Hij was daarnaast actief in de commissie De weg in het landschap en de commissie ter verspreiding van de heemschutgedachte onder de jeugd en had zitting in de voorlopige natuurbeschermingsraad van het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen. G. A. Pos (1865-1933), een pionier van het toerisme in Nederland, was naast zijn dagelijkse werkzaamheden als chef van een Amsterdams handelshuis bestuurslid van de Vereniging Natuurmonumenten, hoofdconsul van de ANWB, voorzitter van de Nationale Bond voor vreemdelingenverkeer, medeoprichter van de internationale associatie van toeristenverenigingen, penningmeester van de Bond Heemschut, bestuurslid van de Vereniging De Hollandsche Molen en lid van verschillende commissies, waaronder de commissies voor wegenverbetering, luchttoerisme en watertoerisme.

Het aantal organisaties dat in de eerste helft van de twintigste eeuw tot stand kwam in ogenschouw nemend, lijkt het nationale beschermingsoffensief omvangrijk. Uit deze voorbeelden blijkt echter dat een aantal organisaties opgericht en gedragen werd door dezelfde groep mensen. Uit deze voorbeelden blijkt tevens dat verschillende mensen actief waren in internationaal verband. Door middel van correspondentie en werkbezoeken, op internationale congressen en in samenwerkingsverbanden werden kennis en ervaringen, waaronder teksten van wetten en verordeningen, uitgewisseld. De te beschermen objecten mochten dan per land verschillend zijn, de middelen die daarvoor konden worden ingezet waren vergelijkbaar. Men was zich ook bewust van het grensoverschrijdende karakter van de problematiek. Herhaaldelijk werd op internationale bijeenkomsten naar voren gebracht dat de aandacht

voor culturele en natuurlijke eigenheden in de verschillende landen niet een benepen nationalisme tot gevolg had, maar juist leidde tot fascinatie en waardering voor de eigenheden van andere naties.⁴¹

Het natuurlijk erfgoed en de natuurbeschermingsbeweging waren ook nationaal in de zin dat zij betrekking hadden op het inheemse, op het eigene. Niet de natuur of de schoonheid in het algemeen moest beschermd worden, maar de bijzondere inheemse natuur, het typisch Nederlandse landschap en de karakteristiek Nederlandse schoonheid. 'Eigen' werd vooral gebruikt in de zin van 'eigenaardig'. Dit impliceerde dat lokale en regionale karakteristieken werden erkend als typisch Nederlands en beschouwd werden als onderdeel van het nationale erfgoed.⁴² In het beschermingsdiscours werd ook een beroep gedaan op de liefde van Nederlanders voor hun eigen streek. De Vereniging Natuurmonumenten hoopte met de oprichting van de provinciale dochterorganisaties niet alleen praktische problemen zoals het gebrek aan mankracht en financiële middelen bij de aankoop en het beheer van natuurterreinen het hoofd te bieden, maar ook de natuurbeschermingsbeweging te verbreden en te verdiepen.⁴³ Het nationale karakter van de nieuwe categorieën monumenten komt duidelijk naar voren in de stroom publicaties uit de eerste helft van de twintigste eeuw waarin de veelzijdigheid van het vaderlandse steden-, natuur- en landschapsschoon in woord en beeld werd bezongen. De voorbeelden zijn legio, met lyrische titels als *Van Eems tot Schelde* en *Ken ons land en heb het lief*.⁴⁴ Een groot aantal van deze publicaties werd geïnitieerd vanuit de beschermende organisaties. De vierdelige jubileumuitgave *Ons eigen land* (1908-1911) werd door de ANWB gepresenteerd als een 'monument' ter ere van 'ons eigen mooi vaderland.' Dit vaderland kwam als gevolg van de Eerste Wereldoorlog nog sterker in de belangstelling te staan, wat onder meer bleek uit een toename van het binnenlandse toerisme.

⁴¹ Onder meer op de internationale Heimatschutz-congressen die in 1909 en 1913, respectievelijk in Parijs en Stuttgart plaatsvonden.

⁴² Zie voor de beeldvorming van het typisch Nederlandse: R. Ensel, 'Hollandse Heimat. Nationalisme en fotografie van het landschap in het Interbellum', *Holland: regionaal-historisch tijdschrift*, XXXV (2003) 212-229; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*; R. van Ginkel, 'Hollandse tonelen. Een etnologische verkenning', in: T. de Nijs, E. Beukers, ed., *Geschiedenis van Holland*, IIIb, 1795-2000 (Hilversum, 2003) 621-694.

⁴³ M. A. Caspers, 'Natuurbescherming als particulier initiatief', in: H. F. J. M. van den Eerenbeemt, ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant 1890-1945* (Amsterdam, 1996) 108-117, aldaar 111.

⁴⁴ Vgl. H. Blink, *Van Eems tot Schelde. Wandelingen door Oud en Nieuw Nederland* (Amsterdam, 1902-1906) [in 1908 herdrukt onder de titel *Ons heerlijk vaderland*]; Verkade-albums (vanaf 1906); D. J. van der Ven, *Ons mooie Nederland. Gelderland* (Amsterdam, 1915); A. Loosjes, *Sprokkelingen in Nederland* (Amsterdam, 1922-1925); *De schoonheid van ons land* (1936-1938); G. Barendrecht, G. Kruseman jr., *De glorie van ons polderland* ('s-Gravenhage, 1938) *Heemschutserie* (Amsterdam, 1940-1954).

Omslag Verkade-album Waar wij wonen (Zaandam, 1937)

De meest bekende en succesvolle ‘ons mooie land’-publicaties zijn ongetwijfeld de beroemde Verkade-verzamelalbums uit de eerste helft van de twintigste eeuw, gewijd aan de inheemse natuur en de schoonheid van Nederland. De zogenaamde ‘toeristische’ Verkade-albums *Waar wij wonen* (1937) en *Onze groote rivieren* (1938), met teksten van Thijsse, worden gezien als nationalistische albums.⁴⁵ In *Waar wij wonen* schetste Thijsse waarom Nederland gerekend mocht worden tot de beste en schoonste landen ter wereld. In *Onze grote rivieren* stelde hij de ‘levensaderen’ van Nederland centraal. In zijn voorwoord sprak Thijsse de wens uit:

Mogen zij u lokken tot heerlijke zwerftochten te land en te water ter vermeerdering van uw welbehagen, van uw vaderlandsliefde.

Thijsse suggereerde in zijn teksten dat de natuur van levensbelang was voor Nederland, dat ontdekkingsstochten door het vaderland het nationaal gevoel konden versterken en dat Nederlanders trots mochten zijn op hun kleine landje. In deze en andere ‘ons mooie land’-publicaties werd — niet in het minst door het veelvuldige gebruik van woorden als ‘ons’ en ‘eigen’ — een natuurlijke verbondenheid tussen de natuurlijke en gebouwde omgeving en het vaderland gesuggereerd.⁴⁶ Kortom, letterlijk en figuurlijk een ‘natuurlijk’ nationalisme. Deze vorm van nationalisme had een nostalgische component, aangezien zij betrekking had op een natuurlijke en gebouwde omgeving die in verandering was, op een Nederland dat op het punt van verdwijnen stond.⁴⁷ De verenigingen voor cultuur- en natuurbescherming die rond de eeuwwisseling tot stand kwamen waren manifestaties van dit natuurlijk nationalisme maar gaven er tegelijkertijd ook zelf vorm aan, onder meer door het uitdragen van hun gedachtengoed en hun vocabulaire in populariserende publicaties.

⁴⁵ Jac. P. Thijsse, *Waar wij wonen* (Zaandam, 1937); Jac. P. Thijsse, *Onze grote rivieren* (Zaandam, 1938). Zie voor de achtergrond van deze en andere Verkade-albums: M. Coesèl, *Natuurlijk Verkade. Het verhaal van de albums* (Warnsveld, 1999).

⁴⁶ R. Aerts, H. te Velde, ‘De taal van het nationaal besef, 1848-1940’, in: *Vaderland. Een geschiedenis van de 15e eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 391-454, aldaar 437.

⁴⁷ Zie voor het nostalgisch nationalisme: H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen, 1992).

Omslag *Verkade-album Onze groote rivieren* (Zaandam, 1938)

In het beschermingsdiscours werden nadrukkelijk nationale connotaties in verband gebracht met het erfgoed. De inheemse natuur werd bijvoorbeeld voorgesteld als drager van nationale identiteit. Zo sprak de volkskundige J. Schrijnen (1869-1938) in 1916 in *Nederlandsche volkskunde* over ‘het beslist nationale karakter’ van de plantengroei in Nederland: ‘Onze flora is het trouwe beeld van de voortbrengselen van onzen Nederlandschen volksaard.’ Schrijnen greep daarbij terug op Van Eeden:

Zoolang in de hollandsche bosschen nog de sporen van den natuurlijken plantengroei gevonden worden ... zoolang wanhopen wij niet aan het behoud onzer nationaliteit en van het oude Hollandsche volkskarakter.⁴⁸

Er werd ook een verband gelegd tussen het behoud van de natuur en de schoonheid van het vaderland en het behoud van de nationale identiteit. Een aantal voorbeelden. In 1929 sprak Van Tienhoven op de jaarvergadering van de Vereniging Natuurmonumenten in zijn openingsrede de woorden:

De waardeering voor de natuur doet een saamhorigheid en eenheid ontstaan die in de dikwijls zoo gebroken verhoudingen van den modernen tijd weldadig aandoet. Gaat onze blik naar vroegere jaren terug, dan zien wij hoe veel machtiger het leger van hen is geworden, die onder de vanen der vereniging ten strijde zijn getrokken tot bescherming van de schoonheid van Nederland, neen van Nederland zelf, want hoe zou Nederland Nederland kunnen blijven, als wij het specifiek karakteristieke misten van de verscheidenheid en de schoonheid zijner natuur, waarmee het zoo rijk begiftigd is.⁴⁹

Zijn goede vriend en medebestuurder Thijssen sprak in zijn voorwoord bij de catalogus van de tentoonstelling *Schoonheid van stad en land* in 1933 over de ‘angstwekkende snelheid’ waarmee veel vaderlands schoon, ‘ons nationaal bezit’, verloren ging en stelde dat daardoor ‘ons nationaal bestaan vlakker en armoediger’ werd.⁵⁰ In de jaren dertig en veertig werd duidelijk dat het ‘eigene’ en de koppeling tussen de natuur, het landschap en de natie ook op andere

⁴⁸ J. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde* (Zutphen, 1916) 343-345. Met dank aan Remieg Aerts die mij attent maakte op dit citaat.

⁴⁹ ‘Algemeene Ledenvergadering van 16 maart 1929. Openingswoord van den voorzitter, mr. P. G. van Tienhoven’, in: *Jaarboek der Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland 1929-1935* (Amsterdam, 1936) 28-30, aldaar 28.

manieren kon worden vormgegeven. Het oorspronkelijke ‘natuurlijk’ nationalisme bleef echter voortbestaan. In 1939 schreef G. A. van Poelje (1884-1976), voorzitter van de commissie voor heemkunde en secretaris-generaal van het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen in zijn voorwoord in de catalogus van de heemkundige tentoonstelling *Waar wonen wij?*:

Een vaste wil om het karakteristieke van stad en land en dorp te bewaren is een onmisbare voorwaarde voor het behoud van een wezenlijk nationaal volksbestaan.⁵¹

Het behoud van het erfgoed en de schoonheid van het vaderland werd in het beschermingsdiscours voorgesteld en gelegitimeerd als een vorm van vaderlandsliefde. De Bond Heemschut betitelde het als een ‘nationale plicht en eer.’ Het tijdschrift *Buiten*, dat in 1913 in de artikelenserie ‘Slopend herboren Nederland’ de balans opmaakte van de sinds de onafhankelijkheid verdwenen monumenten in Nederland, brandmerkte personen die een monument vernieuwden of vernielden als een ‘vijand van het vaderland.’⁵² In 1938 schreef F. Koster in *Natuurbescherming in Nederland*:

Omdat de natuurbescherming waarlijk nationaal is, omdat de aesthetisch, wetenschappelijk en recreatief belangrijke natuurmonumenten en -reservaten toebehooren aan het geheele volk, zal men haar groote waarde voor de versterking der nationale gezindheid moeten erkennen. Zij brengt aanhankelijkheid en liefde voor den eigen grond, zij bindt ons met innige banden aan het land, waar wij geboren zijn, werken en streven. Zij maakt ons rijker met een der aangenaamste vormen van vaderlandsliefde. Zoo bevordert zij ook de vorming van een gezond staatsburgerschap.⁵³

Het consequente beroep op het nationale, algemene belang, waarmee in zekere zin het streven en de activiteiten van de verenigingen werd gelegitimeerd, werd waarschijnlijk niet alleen ingegeven door vaste overtuiging, maar ook door praktische overwegingen. Het nationale argument sprak nu eenmaal een breder publiek aan dan esthetische of wetenschappelijke argumenten.

Het nationale karakter van de natuur en het landschap, van de schoonheid van stad en land werd mogelijk en versterkt door hun neutrale status. In tegenstelling tot bijvoorbeeld standbeelden waren de nieuwe categorieën monumenten niet ‘beladen’ met historische herinneringen. Zij werden niet gewaardeerd als gedenktekenen — als plaats of decor waar roemrijke gebeurtenissen uit het verleden zich hadden afgespeeld — maar als overblijfselen uit vroeger tijden. Het ging om hun intrinsieke waarde, om hun schoonheid. Het loslaten van de historische herinnering had de weg

⁵⁰ Jac. P. Thijssen, ‘Voorwoord’, in: *Tentoonstelling Schoonheid van stad en land* (Den Haag, 1933).

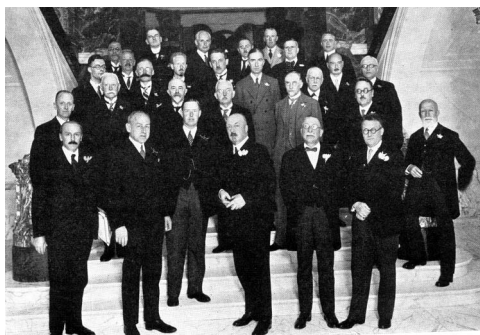
⁵¹ G. A. van Poelje, ‘Inleiding’, in: *Waar wonen wij? Heemkunde-tentoonstelling* (Den Haag, 1939) 7-8, aldaar 8.

⁵² ‘Inleiding. Slopend herboren Nederland’, *Buiten. Geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd*, VII (1913) 506-507.

⁵³ F. Koster, *Natuurbescherming in Nederland* (Haarlem, 1938) 29.

vrijgemaakt voor het ontstaan van deze neutrale, oftewel nationale, monumenten. ‘Nationaal’ was rond 1900 als synoniem voor ‘neutraal’ in gebruik gekomen.⁵⁴ De nieuwe monumenten waren niet politiek of religieus gekleurd en daardoor als het ware immuun voor de verzuiling. Verzuilde landschappen en stadsgezichten bestonden niet. Als uitvloeisel van het neutrale karakter van de ‘onderwerpen’ werd ook de ‘ons mooie land’-beweging en bijgevolg de verenigingen die streden voor de bescherming van natuur en schoonheid een neutraal karakter toegedicht. In *Het kleine land en zijn groote schoonheid* uit 1929 benadrukte H. Polak (1868-1943), een hartstochtelijk pleitbezorger van natuurbescherming, het nationale en neutrale karakter van de strijd ‘ter bescherming van de natuur en van hetgeen de mensch geschapen heeft in landschap, dorp en stad.’ Dit was ‘een edele, heilige strijd’ waaraan iedere Nederlander ongeacht politieke of religieuze signatuur kon en moest deelnemen.⁵⁵ In zijn openingsrede uit datzelfde jaar stelde Van Tienhoven eveneens dat natuurbescherming grenzen tussen individuen door politiek, godsdienst, leeftijd, sexe of welstand deed wegvallen en eenheid kon smeden.⁵⁶

Zilveren jubileum Natuurmonumenten (1931). Prins Hendrik (midden, 1e rij van onderen), P. G. van Tienhoven (2e van links, 1e rij van onderen), H. Cleyndert Azn. (1e van links, 2e rij van onderen), G. A. Pos (1e van links, achterste rij, met bril en snor)

Op de buitengewone algemene vergadering ter ere van het zilveren jubileum van de Vereniging Natuurmonumenten, gehouden in oktober 1931 in aanwezigheid van prins Hendrik, werd in vergelijkbare termen gesproken. Thijsse sprak, in zijn hoedanigheid van secretaris van het dagelijks bestuur, over ‘ons eenheidsfront voor natuurbescherming in Nederland’.⁵⁷ Van

⁵⁴ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*, 169-171.

⁵⁵ H. Polak, *Het kleine land en zijn groote schoonheid. Versierd met 87 afbeeldingen van steden, dorpen, landschappen, wateren en de bijzondere schoonheid van Nederland kenmerkende plekken* (Amsterdam, 1929).

⁵⁶ ‘Algemeene Ledenvergadering van 16 maart 1929. Openingswoord van den voorzitter, mr. P. G. van Tienhoven’, in: *Jaarboek der Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland 1929-1935* (Amsterdam, 1936) 28-30, aldaar 28.

⁵⁷ ‘Buitengewone Algemeene Ledenvergadering van 24 oktober 1931, ter herdenking van het

Tienhoven memoreerde in zijn openingsrede dat natuurbescherming was uitgegroeid van ‘een zaak van natuurhysterici, van hersenschimmen najagende idealisten’ — zoals zij door critici in de begintijd was gekarakteriseerd — tot een streven dat, ‘eensgezind’, door het Nederlandse volk werd ondersteund. Hij karakteriseerde het streven naar natuurbehoud eveneens als een nationaal, neutraal en samenbindend streven. Hij veroorloofde zich zijn toehoorders te omschrijven als ‘een voorbeeldige vertegenwoordiging’ van het Nederlandse volk. Voorbeeldig, omdat deze vertegenwoordiging niet gescheiden werd door politieke of persoonlijke drijfveren:

Hier bestaat slechts het nastreven van één doel, hier zijn geen partijen. De wetenschap gaat gepaard met natuurliefde, de jager met den natuurbeschermers, de ouderen met de jongeren, in één woord, het is een samenwerkende kracht, die geconcentreerd wordt in den arbeid onzer vereeniging, welke ten doel heeft het bevorderen van gevoelens van eerbied en liefde voor de schoonheid en de verdediging van wat ons dierbaar moet zijn, het karakteristieke van het Nederlandse landschap, van de schoonheid van eigen bodem.⁵⁸

Van Tienhoven koppelde liefde voor de natuur aan liefde voor het vaderland. Hij zinspeelde op een natuurlijk, neutraal verband tussen de natuur, het landschap en de natie. De bewondering voor het Nederlandse steden-, natuur- en landschapsschoon was een middel waarmee op neutrale wijze uiting werd en kon worden gegeven aan een gevoel van gemeenschap en verbondenheid met het eigen land. De rede van Van Tienhoven is illustratief voor het discours zoals gebezigd in het particuliere beschermingsoffensief in de eerste helft van de twintigste eeuw.

De neutraliteit van het onderwerp kwam ook tot uiting in het karakter van de verenigingen in het beschermingsoffensief. Zij waren namelijk van begin af aan niet verzuild. Dit neutrale karakter werd in veel gevallen bevestigd en bezegeld door het beschermvrouweschap van de koningin of begunstiging door een ander lid van het Koninklijk Huis. De wens om niet-zuilgebonden te zijn leefde sterk. Men wilde groepsvorming langs religieuze en politieke lijnen voorkomen. De Vereniging Natuurmonumenten en de Bond Heemschut wensten zelfs elke zweem van partijpolitiek buiten de organisatie te houden. Dit werd hoogst zelden expliciet uitgesproken. Het kwam echter naar de oppervlakte in een discussie die in 1928 ontstond naar aanleiding van de voordracht van E. A. van Beresteyn (1876-1948) tot voorzitter van de Bond Heemschut. Deze actieve vrijzinnig-democraat was een zwaargewicht in het culturele circuit, bekleedde talloze bestuursfuncties in particuliere organisaties en beschikte over een omvangrijk netwerk. Hij leek, kortom, een ideale

25-jarig bestaan der Vereeniging. Het werk van Natuurmonumenten, 1906-1931. Voordracht van dr. Jac. P. Thijsse, secretaris der vereeniging’, in: *Jaarboek der Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland 1929-1935* (Amsterdam, 1936) 16-27, aldaar 27.

⁵⁸ ‘Buitengewone Algemeene Ledenvergadering van 24 october 1931, ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Vereeniging. Openingswoord van den voorzitter, mr. P.G. van Tienhoven’ in: *Jaarboek der Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland 1929-1935* (Amsterdam, 1936) 16c-16h, aldaar 16e en 16g.

voorzitter. De benoeming was in feite al rond toen Van Beresteyn in een brief aan het bestuur zijn definitieve beslissing over het aannemen van de positie liet afhangen van het standpunt van het bestuur van Heemschut ten aanzien van de politiek. Deze brief zette de zaak op scherp. Van Beresteyn schreef in zijn brief namelijk dat een voorzitter van Heemschut er voor zou moeten waken dat de bond zich buiten de politiek zou houden. Alhoewel hij niet zozeer doelde op partijen, maar op contact met politieke lichamen, ging dit verschillende bestuursleden, en in het bijzonder Van Tienhoven die Van Beresteyn in eerste instantie voor de functie had benaderd, reeds te ver. Van Tienhoven schreef hem in een brief:

‘Politiek’ is nimmer achter Heemschut’s optreden geweest ... Wij verdedigen de gedachte van Heemschut en o wee, als zelfs de schaduw van politiek meningsverschil of vooropgezette principes hun intrede in onze beraadslagingen zouden doen. Gij brengt — vergeef mij dat ik u dit zeg — een andere gedachte in ons midden, die scheidend in plaats van bindend werkt en alleen reeds het debatteren hierover is niet in overeenstemming met den arbeid en geestdrift, waarmede wij ons aan ons doel wijden.⁵⁹

De verenigingen waren ook neutraal in de zin van alle sociale klassen betreffend. Maar hoewel het lidmaatschap van de verenigingen in principe voor iedereen open stond, was er sprake van een dominantie van ‘heren’ uit de hogere burgerij, zeker binnen de besturen van de verenigingen. Meer algemeen is duidelijk dat het ‘natuurlijk’ nationalisme van het beschermingsoffensief gekenschetst kan worden als een vorm van nationalisme met een sterk burgerlijk en stedelijk karakter. Deze ‘notabelengezelschappen’ hadden niet alleen een elitair, maar ook een paternalistisch tintje. Het gedachtengoed van de verenigingen in het beschermingsoffensief ademt namelijk de idee van ‘Nederland op orde brengen.’ Het vaderland moest gevrijwaard worden van verlies van natuurschoon, van ontsiering door schreeuwende reclames, lintbebouwing en lelijke nieuwbouw. Een ‘schone’ stad en een ‘schoon’ land, harmonie tussen natuur en cultuur was het ideaal. Maar Nederland moest niet alleen in een mooie mantel gestoken worden. In het tijdschrift *Heemschut* van de Bond Heemschut werden bijvoorbeeld ook artikelen gewijd aan de verbastering van de Nederlandse taal, aan ‘de tuchteloze samenleving’, aan het bestrijden van vandalisme en vervlakking in verschillende vormen. Heemschutters benadrukten bij herhaling dat zij de modernisering niet afwezen, maar dat proces in goede banen wilden leiden. Desondanks is een zekere angst of onrust voor het verlies van het bestaande en verandering te proeven. Het paternalisme kwam echter vooral tot uiting in de voortrekkersrol die aan de gegoede standen werd toebedacht en in de beschavende, opvoedende doelstellingen van de verenigingen. Via tentoonstellingen, onderwijs en propaganda probeerde men het Nederlandse volk — en de jeugd in het bijzonder — kennis en waardering voor de natuur en de eigen leefomgeving bij te brengen. Het Nederlandse volk werd als het ware opgevoed tot liefde voor het vaderland. De gedachte achter

⁵⁹ Gemeentearchief Amsterdam, Archief Bond Heemschut (niet geïnventariseerd-WR), Bestuurszaken 1928, Brief dd. 13 november 1928.

deze opvoedende activiteiten was dat niet alleen symptomen moesten worden bestreden, maar dat de problematiek bij de wortel moest worden aangepakt. Heemschut lichtte ambachtslieden en architecten voor over 'goed' bouwen in harmonie met de natuur, Natuurmonumenten werkte mee aan massalessen over de natuur voor de jeugd en de ANWB stelde richtlijnen op voor de fietsers en automobilisten die Nederland ontdekten en wees ze daarmee letterlijk en figuurlijk de juiste weg. Recreanten werden opgevoed tot respectvolle omgang met de natuur. Alom bekend is de ANWB-leuze: 'Laat niet als dank voor 't aangenaam verpoozen de eigenaar van 't bosch de schillen en de doozen.'⁶⁰

Affiche ANWB-campagne Laat niet als dank (vanaf 1916)

De hogere burgerij zag zichzelf als drager van de natie, als opvoeder en beschaver. Het beschermingsoffensief kenmerkte zich door een zoeken naar het algemene, een streven naar nationale coördinatie en een niet-zuilgebonden karakter. Dit roept de vraag op in hoeverre liberalen een rol speelden binnen de verenigingen. De liberalen stonden met hun nationale oriëntatie afwijzend tegenover de segmentering van de samenleving. Zij probeerden de desintegratie van de natie te voorkomen en zochten derhalve, met name na de eeuwwisseling, naar gemene delers, zoals het Huis van Oranje.⁶¹ De inheemse natuur, het Nederlandse landschap en de volkscultuur konden als dergelijke symbolen van nationale eenheid, als neutrale bindmiddelen van de natie fungeren. In het beschermingsoffensief zijn liberale, vrijzinnige elementen aanwijsbaar en waren ook liberaal georiënteerde personen actief. Maar hetzelfde geldt voor personen van sociaal-democratische en christenhistorische signatuur. Aangezien de politieke oriëntatie van bestuursleden en leden slechts beperkt is te achterhalen, is het moeilijk om uitspraken te doen over het karakter van de verenigingen, maar een vrijzinnig tintje is onmiskenbaar aanwezig.

Hoewel de ANWB, de Bond Heemschut en de Vereniging Natuurmonumenten niet partijpolitiek gekleurd wilden zijn, waren ze wel politiek actief.⁶² Deze verenigingen begaven zich nadrukkelijker en op meer georganiseerde wijze dan particuliere initiatieven uit de tweede helft van de negentiende eeuw

⁶⁰ Zie voor de ANWB in de vroege twintigste eeuw M. F. A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie, 1883-1937* (Tilburg, 1989).

⁶¹ Zie Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*.

⁶² Zie voor de 'brede' definitie van politiek: H. te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw*, XXVIII (2004) 193-205, aldaar 198.

op het gebied van de cultuur- en natuurbescherming in de politieke sfeer.⁶³ Over het functioneren van dit type organisatie als buitenparlementaire actie- en pressiegroep in de eerste helft van de twintigste eeuw, is echter maar weinig bekend. Een van de belangrijkste verklaringen hiervoor is dat een groot deel van 'de actie' op dit gebied zich niet in de openbaarheid, maar achter de schermen afspeelde. De actie bestond uit een aantal, onderling verbonden, aanvalslijnen. Er werd ten eerste invloed uitgeoefend op de publieke opinie door een complex van activiteiten voor een breed publiek, zoals voordrachten, congressen, noodklokvergaderingen, onderwijs, populariserende publicaties en tentoonstellingen. Indirect oefenden de verenigingen hierdoor invloed uit op het politieke veld. Zij probeerden het Nederlandse volk ontvankelijk te maken voor de invoering van maatregelen ter bescherming van de natuurlijke en gebouwde omgeving. Bovendien probeerden zij sympathisanten te werven die, indien nodig, gemobiliseerd konden worden om het streven van de verenigingen te ondersteunen.

Daarnaast protesteerden de verenigingen van het particuliere beschermings-offensief tegen besluiten en plannen van particulieren en overheden. Door deze activiteiten kwamen zij in contact met verschillende niveaus van besluitvorming, aangezien daar meestal de beslissing over bepaalde objecten of ingrepen werd genomen. Zo ageerde de Bond Heemschut tegen plannen en besluiten van gemeenteraden, burgemeesters en wethouders, provinciale staten en gedeputeerden, kamerleden en ministers. De bond bekritiseerde zelfs zijn eigen beschermvrouw wegens het vellen van bomen op het domein Soestdijk. De vormgeving van het protest was op alle niveaus hetzelfde. Het bestuur van de bond kwam, nadat zij door haar leden, correspondenten of sympathisanten op bepaalde gevallen was gewezen, in actie door een brief met bezwaren naar de direct betrokken partij te sturen. Mocht dit niet het gewenste gevolg hebben dan stuurde de bond zijn bestuursleden er persoonlijk op af om de betrokkenen op andere gedachten te brengen. De bond stelde daarbij de expertise die zij in huis had beschikbaar, bracht adviezen uit en stelde alternatieven voor. Met officiële adressen werd bewust zuinig omgesprongen teneinde hun effectiviteit te waarborgen. Soms was alleen het dreigen met een adres of het omhoog brengen van de zaak naar een hoger bestuurlijk niveau al voldoende. Mochten deze actiemiddelen echter niet baten dan werd via een andere weg het protest kracht bij gezet. De zaak werd dan in de publiciteit gebracht. Een openbare beschuldiging van 'vandalisme' of 'stedenschennis' deed vaak wonderen.

Tenslotte probeerden de verenigingen via lobbyen onderwerpen op de politieke agenda te zetten en verordeningen, beleid en wetgeving te initiëren.⁶⁴ De verenigingen onderhielden banden met politici, overheidslichamen en

⁶³ Bijvoorbeeld in vergelijking met het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (1858) en de Vereeniging Rembrandt (1883).

⁶⁴ In de jaren tien en twintig van de twintigste eeuw kwamen, onder druk van verschillende particuliere organisaties, enkele wetten met betrekking tot het behoud van de natuur — in het bijzonder bomen en bossen — tot stand, waaronder de Nood-Boschwet (1917), de Boschwet (1922) en de Natuurschoonwet (1928).

gezagsdragers op lokaal, regionaal en nationaal niveau.⁶⁵ Zij waren tevens vertegenwoordigd in allerlei adviescommissies en overlegorganen. Hierdoor konden zij invloed proberen uit te oefenen op besluitvormingsprocessen. Dit werd nog eens versterkt door de contacten en persoonlijke vriendschappen die bestuursleden onderhielden met kamerleden, ministers en ambtenaren. Deze contacten werden strategisch gemobiliseerd om doelstellingen te bereiken. Zo lobbyden de Kamerleden H. Polak van de SDAP en E. Bergsma (1862-1948) van de Liberale Unie voor de vereniging in de wandelgangen, stelden regelmatig kamervragen aan ministers — al dan niet op verzoek van de verenigingen — en brachten in redevoeringen meermalen het belang van wettelijke maatregelen op het gebied van monumentenzorg en natuurbescherming naar voren. Invloed uitoefenen via dergelijke contacten werd nodig geacht omdat protesteren weliswaar een relatief succesvolle tactiek was, maar haken en ogen kende. De verenigingen konden vaak pas iets ondernemen als er al iets aan de hand was, kwamen daardoor vaak te laat en liepen achter de feiten aan. Bijkomend probleem was dat protest geen structureel effect had. Steeds opnieuw moest er in de bres worden gesprongen voor individuele gevallen. Het was soms vechten tegen de bierkaai. Voor structurele veranderingen waren overheidsbeleid en wettelijke maatregelen nodig. Om dat doel te bereiken moest het beschermingsoffensief zich wel richten tot overheden en de politiek.

In dit nationale netwerk van contactpersonen zat echter tegelijkertijd zowel de kracht als de zwakte van de invloedspogingen van het Nederlandse beschermingsoffensief. Met het wegvallen van een contactpersoon viel ook een toegang tot de politiek of de overheid weg. De verenigingen waren bijvoorbeeld sterk afhankelijk van een aantal individuele Kamerleden met persoonlijke interesse in natuurbescherming en monumentenzorg om kwesties in de Eerste en Tweede Kamer ter sprake te brengen, omdat deze thema's niet op de agenda stonden van de politieke partijen. Hoe belangrijk dergelijke contactpersonen waren blijkt uit de zoektocht van het bestuur van de Bond Heemschut naar een geschikte eerste voorzitter. Er werd aangedrongen op een politieke figuur. De kandidaten, die uiteindelijk voor de positie benaderd werden, waren allen lid van de Tweede Kamer.⁶⁶

Niettegenstaande de strijdretoriek waarvan verenigingen als de Bond Heemschut en de Vereniging Natuurmonumenten zich bedienden — woorden als 'front', 'falanx', 'aanval' en 'verdediging' behoorden tot het standaardvocabulaire van de strijd voor schoonheid — werden de acties gekenmerkt door een gematigde toonzetting. De verenigingen in het beschermingsoffensief protesteerden niet luidruchtig op de barricaden, maar gingen de strijd aan met woorden, pen en papier. Men streefde naar overtuiging door argumenten. Voorzitter H. Brugmans (1868-1939) stelde reeds in 1912 dat de Bond Heemschut slechts zijn doel zou kunnen bereiken door middel van 'de

⁶⁵ Polak was in de jaren twintig bestuurslid van de Bond Heemschut, De Hollandse Molen en de Vereniging Natuurmonumenten. Bergsma was burgemeester van Enschede, meer dan een halve eeuw voorzitter van de ANWB en langdurig bestuurslid van de Bond Heemschut.

⁶⁶ Deze gegevens zijn afkomstig uit het promotieonderzoek van de auteur.

persuasie', door de overredingskracht.⁶⁷ Een vereniging als Heemschut kon ook niet zoals de ANWB, druk uitoefenen met grote ledenaantallen. Verandering van actierepertoire, zoals meer stampij maken, lag niet voor de hand. Het zou de reputatie van de verenigingen als respectabele gesprekspartners schaden en de deuren in het slot gooien die zij nodig hadden om hun doelstellingen te kunnen bereiken. Het onderhouden van goede contacten was bijvoorbeeld van essentieel belang voor de Vereniging Natuurmonumenten. Voor de aankoop van natuurgebieden — grotendeels in bezit van particulieren — was de vereniging namelijk aangewezen op kapitaalkrachtige of invloedrijke grondbezitters en zakenlieden.⁶⁸ De fatsoenlijke wijze van actievoeren vloeide ook voort uit het karakter van de verenigingen. De sociale achtergrond van de actievoerders — meestal de bestuursleden van de betrokken verenigingen — sloot aan bij die van de bestuurlijke orde. Dit vergemakkelijkte, in combinatie met de expertise die de verenigingen in huis hadden en het algemene belang dat zij stelden te vertegenwoordigen, het vinden van een luisterend oor. Het maakte het tevens mogelijk om zaken buiten de politieke arena om te 'regelen' of onder de aandacht te brengen.

Dat de verenigingen in het particuliere beschermingsoffensief toegangskanalen hadden, betekende niet dat de invloedspogingen altijd succesvol waren. Weliswaar namen enkele tientallen gemeenten een door de Bond Heemschut geschreven welstandsbepaling op in hun bouwverordeningen, voerden verschillende provincies verordeningen tegen buitensporige reclame-uitingen in en werkten overheden regelmatig mee om bepaalde bedreigde objecten of gebieden te redden, maar een door het beschermingsoffensief vurig gewenste monumentenwet, een veelomvattende natuurbeschermingswet en een wet tegen de ontsiering van stad en land kwamen niet tot stand. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden er echter wel voorbereidende stappen in die richting gezet.⁶⁹ Of er sprake is van causale relaties tussen de activiteiten van het particuliere beschermingsoffensief en de totstandkoming van maatregelen, wetten en beleid is natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen. Vanzelfsprekend speelden ook andere factoren mee. Maar dat er vanuit het particulier initiatief met verschillende tactieken systematisch pogingen werden gedaan om invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming is evident. De relatief goede werking van de nationale netwerken en het bestaan van een overlegcultuur tussen het particulier initiatief en de overheid wordt in internationaal opzicht beschouwd als één van de redenen voor het relatieve succes van de Nederlandse beweging voor natuur- en cultuurbescherming. In België zijn bijvoorbeeld eerder beschermende organisaties ontstaan, maar daar ontbrak de onderlinge samenwerking en was geen sprake van een overlegcultuur met de overheid.⁷⁰

⁶⁷ 'Na twaalf en een half jaar', *De Bouwwereld*, XII (1923) 201-203, aldaar 203.

⁶⁸ Zie voor de sociaal-cognitieve structuur van de Vereniging Natuurmonumenten Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 58-64.

⁶⁹ Hoewel in 1940 een beperkte monumentenbescherming van kracht werd, voerde Nederland pas in 1961 — als een van de laatste landen van Europa — een monumentenwet in.

In de eerste helft van de twintigste eeuw raakten particuliere initiatieven en overheidszorg op het gebied van de cultuur- en natuurbescherming in toenemende mate verstrengeld. De Nederlandse overheid nam geleidelijk meer de verantwoordelijkheid voor het behoud van het nationale natuurlijke en culturele erfgoed. Daarbij werd gebruik gemaakt van de voorstellen, ideeën en expertise van het particulier initiatief. Naast wisselwerking was er sprake van een financiële relatie tussen de rijksoverheid en een aantal verenigingen uit het beschermingsoffensief.⁷¹ Zo ontving de Bond Heemschut een subsidie voor het opzetten van een bouwkundig adviesbureau. Deze subsidie was belangrijk voor de bond, aangezien zij als federatie van verenigingen weinig inkomsten genereerde. Vermindering van deze subsidie leidde ook tot vermindering van activiteiten. Door de toenemende overheidszorg werden monumentenzorg en natuurbescherming geleidelijk geïnstitutionaliseerd en bevestigd als een nationale zaak.

Tot slot

Het ‘natuurlijk’ nationalisme, de koppeling tussen de natuur, het landschap en de natie is eigenlijk nooit verdwenen. Het bestaat nog steeds maar het is zo vanzelfsprekend, zo natuurlijk geworden dat we er nauwelijks meer erg in hebben. Een treffend voorbeeld is de commotie rond Nederlands eerste natuurmonument, naar aanleiding van de plannen om een tunnel ten behoeve van de verbinding van de snelwegen A6-A9 in de buurt van het Naardermeer aan te leggen. In november 2005 werd een grote manifestatie georganiseerd om daartegen te protesteren. Een nieuwe generatie prominente Nederlanders kwam in opstand. Verschillende lokale en nationale organisaties bundelden hun krachten ter bescherming van dit nationale symbool van natuurbescherming. De Vereniging Natuurmonumenten protesteerde mee door een bouwboard aan de rand van het Naardermeergebied te plaatsen met daarop de tekst:

Hier wordt niet gebouwd aan de snelweg A6-A9; een directe bedreiging voor dit unieke Naardermeer. Ons oudste natuurgebied moet behouden blijven: want er is geen weg terug.

Uit deze tekst en de protestmanifestatie blijkt dat er in honderd jaar tijd in sommige opzichten weinig is veranderd. De natuur moet nog steeds gered worden en daarbij wordt nog steeds een appèl gedaan op de natie, op u en mij, om in actie te komen voor dit nationale bezit. Wie kent ook niet de fameuze slogan van de Vereniging Natuurmonumenten van een aantal jaren geleden: ‘Houd je van Nederland, dan ben je lid van Natuurmonumenten.’ Uit de recente commotie blijkt nog maar eens dat een monumentale en nationale status aan iets toedichten niets betekent als daar geen consequenties aan worden verbonden. Het is een status die steeds opnieuw bevestigd moet worden.

⁷⁰ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 60-61; M. A. Caspers, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940* (Tilburg, 1992) 226-227.

⁷¹ De Vereniging Natuurmonumenten, die andere bronnen van inkomsten had en financieel zelfstandig was, ontving geen subsidie.

Willemien Roenhorst (1978) was als assistent in opleiding verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij bereidt een proefschrift voor over de heemschutbeweging in Nederland. Zij is als onderzoeker werkzaam bij de Algemene Rekenkamer.

Summary

Willemien Roenhorst, *The 'natural' nation. The monumentalisation and nationalisation of nature and landscape in the Netherlands in the early 20th century*

The first part of this article traces the origins and development of the idea of 'natural heritage' - the attribution of a monumental status to nature and the landscape - in the Netherlands in the late 19th and early 20th century. Nature and the landscape were not only monumentalised, but also nationalised. The second part of this article examines the characteristics and the use of the connection between the natural heritage and the nation in the Dutch nature conservation and landscape preservation movement in the early 20th century.

Hoe *ons* Nederland een groen hart kreeg en het ook weer verloor

PIM KOOIJ

Het Groene Hart in reisbeschrijvingen

In 1848 werd de Groninger herenboer Jan Freerks Zijlker gekozen tot lid van de Tweede Kamer. Hij zou dat twintig jaar blijven. Tijdens zijn eerste jaar in de Kamer heeft hij een dagboek bijgehouden.¹ Daarin verhaalt hij niet alleen van zijn werk in de Kamer, maar heeft hij het ook over de uitstapjes die hij maakte. De afstand tussen Den Haag en zijn woonplaats Nieuw Beerta was, gegeven de toenmalige reismogelijkheden, te groot om voortdurend naar huis te kunnen gaan. En dus ging hij zijn nieuwe omgeving verkennen. Dat leverde observaties op die je elders niet zo vaak tegenkomt, omdat de meeste Nederlandse reisbeschrijvingen uit die tijd geschreven zijn door personen uit het westen van Nederland en zich primair op andere streken richten, terwijl buitenlandse reisbeschrijvingen zich op de steden concentreren. Zo reisde Zijlker met de trein van Den Haag naar Rotterdam:

Op deze reis treft men zeer groote uitgestrektheden graslanden en slechts zeer enkele akkers aan, waarop graan wordt geteeld en slechts zoo hier en daar een eenzaam dorp.²

Erg onder de indruk is hij niet: ‘de veeboeren aldaar hebben vergelijkender wijze bij ons een poover bestaan.’³ Hij bloeit pas op als hij ergens koolzaad ziet groeien en is veel meer te spreken over de ‘fraaije buitens’ bij Haarlem en Bloemendaal.

Het gebied van het huidige Groene Hart komt er in de reisbeschrijvingen uit de negentiende eeuw en het begin van de twintigste dus maar bekaaid af. Van Lennep en Van Hogendorp lieten het links liggen en trokken vanuit Amsterdam meteen naar het noorden om via het oosten terug te keren.⁴ Ook de Rotterdamse dominee J. Craandijk, die aan het eind van de negentiende eeuw het hele land doorkruiste en beschreef in boeken die vele herdrukken beleefden, had niet veel op met het toekomstige Groene Hart. Over het landschap rondom Gouda schreef hij het volgende:

¹ ‘Het dagboek van Jan Freerks Zijlker, met inleiding door dr. W. J. Formsma’, *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1948* (1948) 81-221.

² ‘Dagboek Jan Freerks Zijlker’, 127.

³ *Ibidem*, 159.

⁴ M. Elisabeth Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Utrecht, 1942).